

The Discoursal Challenge in Redefining of Female Identity in *Shazdeh Ehtejab*

Shahnaz Valipourhafshejani

Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Farhangian University, Tehran, Iran, E-mail: sh.valipour@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article
(P 105-127)

Article history:

Received:
1 September 2021

Received in revised form:
28 September 2021

Accepted:
4 October 2021

Published online:
21 December 2022

ABSTRACT

“Woman” is one of the most pivotal social issues and also one of the main subjects of story literature in the post-constitutional Era. In the traditional discourse, a fixed identity was defined for woman, which was challenged, especially in the second Pahlavi era, after the arrival of modernity to Iran. Introduction of new issues such as equity of man and woman, woman freedom, the necessity of being modern and playing social roles, created a serious challenge in the traditional and ruled-by-man Iran society in regard to the redefinition of woman identity. In the present study, using Laclau - Mouffe discourse analysis method, by considering the traditional aspects of woman identity, the challenge of traditional and modern discourses in the new definition of desirable woman, based on Golshiri *Shazde Ehtejab*, was investigated. The results show that ruled-by-the-man discourse defines the freedom and modernity of woman in such a way that instead of leading to women active social role, it leads to social nudity and in order to fix the nudity aspect, equated it with adornment and beauty of women. And being educated and having literacy was redefined in such a way that instead of increasing thinking and knowledge of women, it can simply result to more desirable service to husband and family. In the whole, the new mixed discourse, by emphasizing the traditional sex roles and keeping aspects based on the inferiority perspective and instrumental view to women, redefined and used fluid signifiers in such a way that practically followed a more exploitative approach compared to the traditional discourse. In the end, it can be said that a desirable woman in this discourse is a woman who is maidenly, made-up, mannered and literate. And all these characteristics are worthwhile only when they are used in the service of man for playing better the traditional sex roles. Confrontation between these two discourses eventually leads to symbolic death of Shazde Ehtejab and Fakhronesa. Also, in Shazde Ehtejab story, there is regret for the past hierarchical regime, a regime in which there is a fixed place for everybody and everything. This regime was destroyed in Shazdeh's time; his wife, Fakhronesa ridicules his identity and power and challenges and questions the facts arising from previous discourse. Reflection of the confrontation between traditional and modern discourses in redefining the woman identity can be investigated in the form of the story. For instance, although masculine discourse for controlling everything is reflected in Shazdeh's viewpoint and perspective throughout the story; the story took a polyphonic texture due to constant hearing of women's voices through Shazdeh's mind. The story's anachronism and flashback between past and present events represents the narrator's ramble and wandering between the traditional and modern discourses.

Keywords:

Laclau and Mouffe's Discourse Theory, *Shazde Ehtejab*, Female Identity, Traditional Discourse, Modern Discourse.

Cite this article: Valipourhafshejani, Shahnaz (2022), “The Discoursal Challenge in Redefining of Female Identity in *Shazdeh Ehtejab*”, *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol: 11, Issue: 3, Ser.N: 27, 105-20, [10.22059/jler.2021.329845.1735](https://doi.org/10.22059/jler.2021.329845.1735).

© The Author(s).

DOI: <https://jop.ut.ac.ir/>

Publisher: University of Tehran Press.

چالش گفتمانی در بازتعریف هویت زنانه در شازده احتجاب

شهناز ولی پور هفشجانی

استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: sh.valipour@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (ص ۱۰۵-۱۲۷) تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۷/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۹/۳۰	زن یکی از محوری‌ترین مباحث اجتماعی و نیز از سوژه‌های اصلی ادبیات داستانی بعد از مشروطه است. در گفتمان سنتی هویت تثبیت شده‌ای برای زن تعریف شده بود، که بعد از ورود مدرنیته به ایران به چالش کشیده شد؛ خصوصاً در دوره پهلوی دوم، طرح مباحث جدیدی چون برابری زن و مرد، آزادی زن، لزوم مدرن و امروزی بودن و ایفای نقش اجتماعی زنان، چالشی جدی در جامعه سنتی و مردسالار ایران درخصوص بازتعریف هویت زن ایجاد کرد. در این پژوهش که با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل گفتمان لاکلا و موفه خصوصاً در بحث هویت انجام شده، با در نظر داشتن مؤلفه‌های سنتی هویت زن، چالش دو گفتمان سنتی و مدرن در تعریف جدید از هویت زن مطلوب بر اساس داستان شازده احتجاب هوشنگ گلشیری بررسی شده است. بررسی نشان می‌دهد که گفتمان حاکم در دوره پهلوی دوم آزادی زن و مدرن بودن را به گونه‌ای تعریف کرده که به جای منجر شدن به ایفای نقش فعال اجتماعی زنان به برهنگی اجتماعی منجر شده است و برای تثبیت مولفه برهنگی آن را با آراستگی و زیبایی زن معادل شمرده است. همچنین آموختن سواد و دانش که از نتایج ایستاده‌های علم‌گرایی و آزادی در گفتمان مدرن است به نحوی بازتعریف شده که به جای رشد تفکر و آگاهی زنان صرفاً موجب خدمت مطلوب‌تر به همسر و خانواده شود. در مجموع گفتمان تلفیقی جدید با تأکید بر نقش‌های جنسیتی سنتی و حفظ مؤلفه‌های مبتنی بر دیدگاه فرودستی و نگاه ابزاری به زن، دل‌های سیالی از گفتمان مدرن را به گونه‌ای بازتعریف کرده و به خدمت گرفته است که با وجود ظاهر فریبنده و امروزی آن، عملاً رویکرد استثمارگرانه‌تری از گفتمان سنتی را در پی داشته است. در نهایت می‌توان گفت زن مطلوب در این گفتمان زنی است: ظریف، بزرگ کرده، آداب‌دان، و باسواد و این همه زمانی ارزشمند است که در خدمت مرد برای ایفای هرچه بهتر وظایف سنتی جنسیتی به کار گرفته شود.
کلیدواژه‌ها:	تحلیل گفتمان لاکلا و موفه، شازده احتجاب، هویت زنانه، گفتمان سنتی، گفتمان مدرن.

استناد: ولی پور هفشجانی، شهناز (۱۴۰۱)، «چالش گفتمانی در بازتعریف هویت زنانه در شازده احتجاب»، پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۱۱، ش ۳، پیاپی ۲۷، ۱-۲۰. [10.22059/jlcr.2021.329845.1735](https://doi.org/10.22059/jlcr.2021.329845.1735)

© نویسنده‌گان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

هویت یکی از مباحث کلیدی تحلیل‌گفتمان انتقادی است، که برخلاف دیدگاه‌های سنتی نه امری ذاتی و ثابت بلکه برساخته‌ای سیاسی تلقی می‌شود. در این دیدگاه هر گفتمان با برساختن هویت موردنظر خود، الگویی از زن یا مرد یا هر نقش مطلوب دیگری ارائه می‌دهد و افراد جامعه برای آن که در گفتمان موردنظر، فردی مطلوب شناخته شوند؛ ملزم به رعایت آن دستورالعمل هستند. گفتمان‌ها برای این کار دال‌ها و نشانه‌های زبانی و غیر زبانی را به خدمت می‌گیرند و با ساختن شبکه‌ای از معانی با استفاده از تقابل و تشابه و زنجیره‌های هم‌ارزی، امری را که کاملاً ساختگی است؛ همچون امری بدیهی و حقیقی جلوه می‌دهند و با غیرسازی و تقابل، معانی تثبیت شده در گفتمان‌های مخالف را به چالش می‌کشند.

هویت زن در ایران، در طی قرون متمادی تقریباً مؤلفه‌های ثابتی با اندک تغییراتی در دوره‌های مختلف اجتماعی فرهنگی داشته است. اما از دوره مشروطه، با ورود گفتمان مدرنیته که مبتنی بر معارف بنیادینی چون آزادی، برابری و عقلانیت بود؛ در تعریف هویت زن، چالشی جدی پدید آمد. بررسی این چالش می‌تواند علاوه بر آشکارکردن نحوه عملکرد گفتمان‌ها در برساختن معانی و هویت، همچنین حقایقی اجتماعی را درباره جایگاه و هویت زن و روند تحولات آن آشکار کند. شازده احتجاج یکی از بهترین رمان‌های ایرانی، در دههٔ چهل شمسی است، که با توجه به تلاش‌های وسیع پهلوی دوم در این دهه، برای ارائه و تثبیت الگوی جدیدی از زن ایرانی بر مبنای گفتمان مدرن، می‌تواند مورد مناسبی برای دستیابی به هدف پژوهش که بررسی چالش‌گفتمان‌های سنتی و مدرن بر سر تعریف هویت زن است، باشد.

۱-۱. پرسش و فرضیه پژوهش پژوهش

در رویارویی و چالش دو گفتمان سنتی و مدرن بر سر تعریف هویت جدید زنانه کدام گفتمان و با چه شیوه‌هایی توانسته مؤلفه‌های مدنظر خود را تثبیت کند؟ در رویارویی و چالش دو گفتمان سنتی و مدرن بر سر تعریف هویت جدید زنانه، گفتمان سنتی با حفظ مؤلفه‌های مبتنی بر فرودستی زن و با به خدمت گرفتن بخشی از مؤلفه‌های مدرن و پر کردن آن‌ها با معانی مدنظر خود، توانسته مؤلفه‌های مردسالارانه را تثبیت کند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی در مورد هویت زن انجام شده است؛ از جمله مسعود کوثری و امیرعلی تفرشی (۱۳۹۶) در مقاله « هویت زنانه در گفتمان پهلوی»، به مطالعه موردی مجله زن روز و سخنرانی‌های محمدرضاشاه درباره زنان پرداخته‌اند. مؤلفان به این نتیجه رسیده‌اند که گفتمان

پهلوی دوم با غیرسازی گفتمان‌های مارکسیستی و هویت‌های مذهبی هویت زن را با مؤلفه‌هایی چون امروزی بودن، بی‌حجابی، زیبایی و اجتماعی بودن گره زده‌اند.

سهیلا ترابی فارسانی (۱۳۹۵) در مقاله « زن و تحول گفتمان از خلال نشریه‌های زنان از مشروطه تا پهلوی»، با بررسی هفت نشریه در دوره مورد نظر، شیوه‌هایی را که این نشریه‌ها برای گذار از زن ایده‌آل سنتی به زن ایده‌آل مدرن در پیش گرفته بودند؛ مورد تحلیل قرار داده است.

شهرام یوسفی‌فر و شهناز جنگجو (۱۳۹۸) در مقاله « مسئله زن و زنانگی در روزنامه اطلاعات در دوره پهلوی اول»، رویکرد روزنامه اطلاعات را در مورد زن و زنانگی مورد بررسی قرار داده‌اند.

سیدعبدالعلی قوام و مشکات اسدی (۱۳۹۳) در مقاله « بررسی تطبیقی جایگاه زن در گفتمان‌های مختلف تاریخ معاصر ایران»، دیدگاه گفتمان‌های تاریخ معاصر در ایران را در مورد زنان، مورد بررسی قرار داده‌اند.

شهرام پرستش و فائزه ساسانی‌خواه (۱۳۸۹) در مقاله « بازنمایی جنسیت در گفتمان مدرن از ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۴»، با استفاده از تحلیل گفتمان فرکلاف، چگونگی بازنمایی زنان را در سه رمان دوره اصلاحات بررسی کرده‌اند.

زینب صابری‌پور (۱۳۹۲) در مقاله « بازنمایی جنسیت در رمان رازهای سرزمین من»، با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی به تحلیل بازنمایی شخصیت زنان در این رمان پرداخته است. همچنین او (۱۳۹۴) در مقاله « پیوندهای گفتمانی و تصویر زنان در باغ بلور، این رمان را از منظر فمینیستی انتقادی گفتمان و با استفاده از تحلیل متنی بر مبنای دستور نقش‌گرا بررسی کرده است.

زینب صابری‌پور و محمدعلی غلامی‌نژاد (۱۳۸۸) در مقاله « روابط قدرت در رمان شازده احتجاب»، با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان، این رمان را به عنوان محصولی گفتمانی در بافت تاریخی آن، بررسی کرده‌اند.

آزاده نجفیان سعید حسام‌پور و فریده پورگیو (۱۳۹۸) در مقاله « تحلیل انتقادی گفتمان‌های قدرت و جنسیت در آثار نویسندگان دهه ۸۰ (ارسطویی، پیرزاد، وفی)» شش داستان از نویسندگان نامبرده را، با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی بررسی کرده‌اند.

با وجود پژوهش‌های گوناگون در مورد هویت زن و نیز تحقیقاتی که شازده احتجاب گلشیری را از زوایای مختلف مورد تحلیل و واکاوی قرار داده‌اند، اثری که به طور خاص هویت زن و چالش گفتمان‌های سنتی و مدرن در این زمینه را در رمان شازده احتجاب بررسی کرده باشد، دیده نشد؛ لذا با توجه به این خلأ تحقیقاتی و همچنین اهمیت زمانی دهه چهل، به عنوان برهه‌ای حساس در رویارویی گفتمان‌های سنتی و مدرن و نزاع برای بازتعریف هویت زن، بررسی شازده احتجاب می‌تواند نکات مهمی در این زمینه را آشکار کند.

۱-۳. روش پژوهش

در این پژوهش چارچوب نظری اتخاذ شده تحلیل گفتمان از منظر لاکلا و موفه (Laclau and Mouffe) در بحث هویت است و با توجه به این که در این نظریه روش عملی خاصی برای تحلیل متن ارائه نشده، محقق از روش تحلیلی توصیفی متن و آرایه شواهد متنی استفاده کرده است. همچنین در تحلیل شواهد متنی، دیدگاه‌های دوبووار در مبحث جنسیت نیز به کار گرفته شده است.

۲. چارچوب نظری

تحلیل گفتمان رویکردی نسبتاً جدید در حوزه نقد است، که حاصل تلاشی است، برای خارج کردن زبان‌شناسی از مباحث انتزاعی و غیرکاربردی و ربط دادن آن به مسائل اجتماعی، از طریق نشان دادن کاربرد این مباحث در تحلیل پدیده‌های اجتماعی.

در این رویکرد که ریشه در زبان‌شناسی انتقادی دارد، تلاش می‌شود نقش زبان و گفتمان‌ها در نگرش اشخاص و گروه‌های اجتماعی به هویت و هر آنچه به نوعی با جامعه و روابط اجتماعی سر و کار دارد، نشان داده شود. پیشینه رویکرد زبان‌شناسی انتقادی به زبان‌شناسی نظام‌بنیاد هالیدی و کاربردهای خاص دستور گشتاری از نوع جنبه‌های نظریه‌نحو و هم به مطالعات جامعه‌شناسی زبان مربوط می‌شود. همچنین تحت تأثیر کارهای فروید، انگلس و مارکس و میشل فوکو است (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

حوزه تحلیل گفتمان اکنون حوزه گسترده‌ای است، که زیرشاخه‌های گوناگونی دارد. با توجه به این که در این تحقیق در مباحث نظری بیشتر از رویکرد لاکلا و موفه استفاده شده، در ابتدا برخی از مفاهیم کلیدی این رویکرد توضیح داده می‌شود.

۲-۱. گفتمان

لاکلا و موفه، گفتمان را نظامی معنایی می‌دانند که تمام پدیده‌های مادی و غیرمادی را دربرمی‌گیرد. اجزای مهم این تعریف، نظام معنایی و شمول گفتمان بر پدیده‌های مادی و غیرمادی است. عبارت نظام معنایی برگرفته از تعریف ساختارگرایانه زبان است همانطور که در زبان، معنای نشانه‌ها قراردادی و حاصل جایگیری در شبکه‌ای به هم پیوسته است؛ در گفتمان نیز معنا امری قراردادی و بر ساخته‌ای تماماً اجتماعی است؛ با این تفاوت که در نظام زبان از دید سوسور، رابطه دال و مدلول رابطه‌ای روشن و ثابت است؛ حال آنکه لاکلا و موفه به شیوه‌ای پساساختارگرایانه این رابطه را مبهم، متغیر و متزلزل دانسته‌اند.

از دیدگاه آنان، دال‌ها پدیده‌هایی شناورند، که گفتمان‌ها تلاش می‌کنند این نشانه‌های شناور را به بست یا معانی تثبیت شده تبدیل کنند، تا بتوانند بر اساس بست‌های ایجاد شده، نظام معنایی

ویژه‌ای را پیکربندی کنند. پس در هر گفتمان تلاش می‌شود، ساختگی بودن معنا و امکان تعاریف متفاوت از دل‌ها را، پنهان کرد و برساخته‌های اجتماعی را به صورت حقایق انکارناپذیر و بدیهی، جلوه داد و در نهایت از این طریق روابط قدرت مدنظر گفتمان را اعمال کرد. به باور لاکلا و موفه گفتمان‌ها برای ساختن این نظام معنایی و تعیین و اعمال روابط قدرت نه فقط از زبان که از پدیده‌های مادی و غیرمادی نیز استفاده می‌کنند پس در این نظریه تمام پدیده‌ها اجزایی از گفتمان و در خدمت گفتمان هستند. برای مثال در گفتمان ارباب رعیتی پدیده‌های مادی چون زمین، کاخ یا قلعه اربابی و آیین‌هایی مانند شکار رفتن، بار دادن، پیشکش دادن، مجازات کردن و ... که پدیده‌هایی غیر مادی هستند؛ اجزایی از گفتمان به شمار می‌روند که در استوار کردن معانی دل‌های کلیدی گفتمان و به تبع آن استوار کردن روابط قدرت مدنظر گفتمان نقش دارند.

لاکلا و موفه در زمینه کارکرد خلق معنای گفتمان، وامدار نظریه گرامشی در بحث هژمونی هستند و در تعریف از قدرت، مفهوم مد نظر فوکو را برگزیده‌اند. گرامشی مهمترین امری را که به تسلط طبقه حاکم می‌انجامد، خلق معنا برای بدیهی جلوه‌دادن مناسبات جاری قدرت می‌داند، که از طریق هژمونی صورت می‌گیرد. هژمونی فرآیندی است که در آن آگاهی سوژه دستکاری و به نحوی بازسازی می‌شود، که فرد وضعیت موجود را امری طبیعی و بهترین حالت ممکن، به حساب می‌آورد. هژمونی، طبقات اجتماعی گوناگون با علایق و منافع متفاوت را به این اجماع و همبازی می‌رساند، که روابط کنونی قدرت به شکل قابل قبولی دربردارنده منافع همه طبقات است. «بهترین تعبیر از هژمونی، عبارت است از سازماندهی رضایت- فرآیندی که طی آن آگاهی‌های فرمانبردار بدون توسل به خشونت یا اجبار ساخته می‌شوند» (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۵: ۶۵). طبقات حاکم، بدین‌سان با تولید معنا، مناسبات فعلی قدرت را همچون امری طبیعی و جزوی از عقل سلیم جلوه می‌دهند.

لاکلا و موفه با گسترش مفهوم هژمونی و در تقابل قراردادن آن با واسازی، این مفهوم را بیشتر در بحث نزاع‌های گفتمانی و تخصیص هویت به کار گرفتند. به این صورت که هر گاه گفتمانی موفق شود در چالش برای برساختن معنای مورد نظر خود، با استفاده از زور، ابهام و چندگانگی، معناهای ارایه شده از سوی گفتمان‌های دیگر را، به حاشیه رانده و معنای مد نظر خود را به عنوان امری عینی جلوه دهد؛ هژمونی اتفاق افتاده است گفتمان مسلط برای انجام این کار با استفاده از منابع نرم افزاری از قبیل رسانه‌ها و غیره و سخت‌افزاری از قبیل ابزار آلات جنگی و غیره شروع به برجسته کردن معنای مورد نظر خود و به حاشیه راندن معانی دیگر می‌کند. «برجسته سازی و حاشیه رانی ساز و کاری است که به واسطه آن گفتمان‌ها سعی می‌کنند نقاط قوت خود را برجسته سازند و نقاط ضعف خود را به حاشیه برانند و پنهان کنند و بالعکس نقاط قوت غیر یا دشمن را به حاشیه برانند و نقاط ضعف او را برجسته سازند» (سلطانی، ۱۳۸۴: ۱۱۳). نقطه مقابل هژمونی

«واسازی» است یعنی هر گاه وضوح و شفافیت معنا، زیر سوال برود، عمل واسازی یا همان تحلیل‌گفتمان رخ داده است.

۲-۲. قدرت

چنانکه گفته شد لاکلا و موفه در بحث قدرت، بیشتر به مفهوم مد نظر فوکو از قدرت توجه دارند. فوکو قدرت را موهبتی نمی‌داند که عده‌ای دارای آن و بخشی دیگر از جامعه، فاقد آن باشند. قدرت، ساختار کلی اعمالی است، که با تأثیرگذاری روی اعمال سوژه‌ها، آنان را به مسیر خاص می‌کشاند و از میان امکانات مختلف رفتاری و نظم‌های گوناگون، افراد را به جهتی خاص راهبری می‌کند (دریفوس و رابینو، ۱۳۹۴: ۳۵۹). فوکو معتقد است، که قدرت در منظومه‌ای از آیین‌ها و نهادها، هنجارها، مقررات و گفتمان‌ها بر اعمال افراد جامعه، تأثیر گذاشته و نهایتاً منجر به نظم خاصی می‌شود که این نظم، مناسبات نابرابر قدرت را ایجاد و تثبیت می‌کند (ضمیران، ۱۳۹۳: ۱۵۹). سرشت قدرت، همچنین همبستگی ماهیتی با سرشت دانش دارد. به عبارت دیگر هر روابط قدرتی، بر معارفی بنیادین استوار است و دانشی را نمی‌توان یافت، که منجر به مناسبات خاصی از قدرت نشود (فوکو، ۱۳۹۵: ۱۴۰).

۲-۳. هویت

هویت از مفاهیم کلیدی تحلیل‌گفتمان است. از دیدگاه لاکلا و موفه، هویت نه امری مستقل، ثابت و عینی که برساخته‌ای کاملاً اجتماعی و سیاسی است. هویت چیزی نیست، مگر موقعیتی که گفتمان در اختیار فرد قرار می‌دهد و می‌تواند بر اساس جنسیت (زن و مرد بودن) نقش‌های خانوادگی و یا بر اساس نژاد، دین، مذهب، گرایش‌های سیاسی _حرفه ای و... متنوع باشد. در حال «گفتمان دستورالعمل‌های رفتاری در اختیار کسانی که مرد یا زن یا هر عنوان دیگری شناخته می‌شوند، می‌گذارد و آنها نیز برای این که مرد یا زن واقعی به شمار بیایند از این دستورالعمل رفتاری پیروی می‌کنند» (بورگسن و فیلیس، ۱۳۹۵: ۸۲).

هویت درگفتمان‌ها به شکلی ساختارگرایانه در زنجیره‌هایی از معادل‌های معنایی و تقابل‌های دوگانه، ساخته می‌شود. مثلاً مرد در تقابل با زن، بر اساس ویژگی‌هایی که داراست و یا فاقد آن است، شناخته می‌شود.

لاکلا و موفه در بسط تعریف هویت، وام‌دار سوژگی آلتوسر و همذات‌پنداری لاکان هستند. آلتوسر معتقد بود که سوژه در موقعیت‌های خاصی فراخوانده می‌شود اگر به آن فراخوانی، پاسخ بدهد؛ خود را در قالب فراخوانده‌شده، پذیرفته است. لاکلا و موفه این مفهوم را وارد حوزه گفتمان کرده، به جای فراخواندن، از عبارت «موقعیت‌های سوژه» استفاده کردند. به این صورت که «گفتمان‌ها همواره موقعیت‌هایی را برای افراد تعیین می‌کند تا آنها را به منزله سوژه اشغال کنند»

(یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۵: ۷۹). این موقعیت دستورات عمل‌های رفتاری در اختیار افراد می‌گذارد که باید متناسب با آن موقعیت، انتظارات خاصی را که از آنها می‌رود؛ برآورده سازند. لاکان معتقد بود، انسان بعد از دوره نوزادی و جدایی از پیکر مادر، دچار چندپارگی وجود و حس غریبگی با خود می‌شود. این حس، فرد را به کوششی همیشگی برای یافتن خویشتن خویش و تشکیل کلی منسجم وا می‌دارد. در نهایت آن‌چه می‌تواند فرد را مجدداً به حس انسجام برساند، همذات‌پنداری با چیزی بیرون از وجود شخص است. به باور لاکلا و موفه «این چیز همان موقعیت‌هایی است که گفتمان‌ها در اختیار فرد قرار می‌دهند» (همان: ۸۲). البته آنان متذکر می‌شوند که هرچند به نظر می‌رسد جایگاهی که گفتمان‌ها به افراد می‌دهند می‌تواند چندپارگی وجودی را برطرف کند، اما در حقیقت حس کامل بودن هرگز رخ نمی‌دهد؛ زیرا چنانکه اشاره شد، هویت برساخته اجتماعی است، که طی فرآیندهای گفتمانی ساخته می‌شود.

۳. مروری بر شازده/احتجاج

شازده احتجاج (۱۳۴۸) روایت زندگی بازمانده‌ای عقیم و مسلول از خاندان قاجار است، که در شب پایانی عمرش، به شیوه جریان‌سیال‌ذهن بیان می‌شود. داستان حول محور سه شخصیت اصلی می‌چرخد. شازده و دوزن که از تمام حرمسرا و کلفت و نوکرهای اجدادی برایش باقی مانده‌است. فخری، کلفت خانه، که دختری سنتی است و فخرالنسا، همسر شازده. روایت با تردد میان گذشته و حال و همچنین پرش‌های آشفته از منظر نگاه شازده، به منظر نگاه فخری موجود در ذهن شازده، پیش می‌رود و چالش و درگیری ذهنی شازده را در مقایسه شیوه زندگی خود، با پدر، پدربزرگ و جد کبیر نشان می‌دهد. فخرالنسا که به سبب ویژگی‌های خاصش می‌توان او را بازنماینده زن مدرن دانست، به شیوه زنان سنتی، مطیع شازده نیست. او دائماً از موضع نقد وارد می‌شود و نظام سلسله‌مراتبی ارباب‌رعیتی و مردسالارانه را به سخره می‌گیرد. شازده به اژه‌پاشیدگی روانی و هویتی نزدیک می‌شود و تلاش می‌کند با واکاوی گذشته خود و اجدادش به شناخت جدیدی از خود و فخرالنسا برسد. او همچنین تلاش می‌کند، از طریق کنترل و تنبیه فخرالنسا، نظام سلسله‌مراتبی گذشته را به شکلی کاریکاتوری و دون‌کیشوت‌وار در محیط کوچک خانه خود بازسازی کند. تنها یاریگر او در این راه فخری است، که ناچار است همزمان نقش‌های جاسوس، خدمتکار و برده جنسی حرمسرای او را بازی کند. شازده بعد از مرگ فخرالنسا سعی می‌کند با مسخ هویت فخری، از او فخرالنسای جدید و مطلوب خود را بسازد.

۴. تحلیل

گفتمان تثبیت‌شده سنتی در مورد زن و مرد، مبتنی بر دانش‌های بنیادینی بوده است؛ که برای قرن‌های پی‌درپی فرض‌هایی را چونان حقایق بدیهی ترویج کرده است. تحلیل این گفتمان در

ایران، ساختی از روابط قدرت را نشان می‌دهد؛ که در آن سالیان سال، نشانه‌ها و مفاهیم خاصی به تثبیت رسیده بودند. در این گفتمان، نابرابری زن و مرد در جایگاه دال مرکزی قرار می‌گرفت و دال‌های شناوری از قبیل اقتدارگرایی، سلسله مراتب اجتماعی، بدینی نسبت به حضور اجتماعی زن، و... با استناد به دال مرکزی نابرابری، معنادار می‌شدند (قوم و اسدی، ۱۳۹۳: ۱۵).

از جمله دستاوردهای اصل برتری مرد بر زن در این گفتمان، حق سلطه مردان بر زنان و لزوم فرمانبرداری زن از مرد است و بر همین اساس، نقشی فعال در تمامی عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی به مردان اعطا می‌شود و در مقابل از زنان انتظار می‌رود، نقشی منفعل و تأثیرپذیر ایفا کنند. مهمتر از همه، مرد به عنوان وجودی اصلی و محوری و زن به عنوان غیر و دیگری، در حاشیه زندگی مرد، به عنوان ابزاری در خدمت مرد، تعریف شده است. در این دیدگاه، جایگاه زن تا حد برده و خدمتکار مرد تنزل یافته است.

از دوره مشروطه و با ورود گفتمان تجدد و رویارویی آن با گفتمان سنتی، چالش‌های فراوانی در عرصه باور و تفکرات قبلی شکل گرفت. گفتمان مدرنتیبه بر معارف بنیادین برابری، عقلانیت و فردگرایی مبتنی بود، که بخش مهمی از معارف بنیادین گفتمان سنتی را به چالش می‌کشید. برابری زن و مرد در مقابل نابرابری ذاتی گفتمان سنتی قرار گرفت و همراه با اپیستم‌های عقلانیت و فردگرایی با محوریت دال مرکزی امروزی بودن، تعریف جدید و چالش برانگیزی از هویت زن ارائه داد. بر مبنای عقلانیت و روشنفکری، دانایی و سواد از مؤلفه‌های هم‌ارزی زن مدرن شمرده شد و لزوم توجه به آزادی‌های فردی، به معنای پایان خانه‌نشینی اجباری زنان، حضور در جامعه و ایفای نقش فعال اجتماعی بود. اما روند حضور زنان در جامعه که از دوره مشروطه با حضور در مدارس آغاز شده بود؛ در زمان رضاخان سمت‌وسویی دیگر گرفت. او با پروژه کشف حجاب اجباری به شیوه‌ای پارادوکس‌وار در عین آن که شعار آزادی زن را سر می‌داد، به شکلی متفاوت از خانه‌نشینی اجباری، بار دیگر آزادی و اختیار تصمیم‌گیری زنان را نادیده گرفت.

پهلوی دوم اما تلاش کرد به شیوه‌ای هژمونیک با به‌چالش کشیدن برخی از مؤلفه‌های هم‌ارزی زن در فرهنگ سنتی و هم‌زمان فرهنگ‌سازی وسیع و گسترده، تصویر و الگوی جدیدی از زن مطلوب ارائه دهد. در همین راستا رسانه‌ها و مجلات وابسته به حاکمیت با به‌چالش کشیدن دال سیال «پوشیدگی» آن را از معانی مثبت خالی کرده با معانی منفی «عقب‌ماندگی» و «خرافه‌پرستی» پرکردند و از سوی دیگر با انباشت معنا در دال سیال «بی‌حجابی» آن را معادل «زیبایی»، «روشنفکری» و «مدرن بودن» قرار دادند. بی‌حجابی معادل زیبایی و از ویژگی‌های جدانشدنی زن مطلوب محسوب می‌شد و «لاغری»، «ظرافت» و «آراستگی» البته بیشتر در معنای «بزرگ‌کردن»، از دیگر بدیهیات زیبایی و امروزی بودن قلمداد می‌شد (کوثری و تفرشی، ۱۳۹۶: ۱۶۸). نهایتاً امروزی بودن بیش از آن که به ایفای نقشی فعال در جامعه منجر شود به برهنگی منجر می‌شد (همان: ۱۷۲). از سوی دیگر پایبندی به شعائر دینی و عقاید مذهبی به عنوان جزئی از عقب‌ماندگی

در تقابل با امروزی بودن و همچنین در تضاد با عقلانیت و روشنفکری تلقی می‌شد. در مجموع در این گفتمان، زن مطلوب زنی بود؛ زیبا، بزک کرده، روشنفکر، ظریف و امروزی. در شازده احتجاب مؤلفه‌های هویت سنتی و مدرن در دو شخصیت اصلی زن، یعنی فخری و فخرالنسا دیده می‌شود. برخی از مؤلفه‌های هویت سنتی عبارتند از: انفعال و تسلیم، ضعف زنانه که در این گفتمان مطلوب شمرده می‌شود؛ پوشیدگی و پابندی به دین، ایفای نقش‌های جنسیتی و نقش ابزاری زن در لذت‌بخشی و ارضای قدرت‌طلبی. در مقابل مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت زن در گفتمان مدرن عبارتند از: دانش، بی‌حجابی، زیبایی، آداب‌دانی و همچنین روشنفکری در مقابل باورمندی دینی در گفتمان سنتی. حضور هر دو گروه مؤلفه در این داستان و برخورد شازده به عنوان نماینده گفتمان مردسالار می‌تواند به شکلی نمادین، چگونگی برخورد جامعه مردسالار و سنتی را با مؤلفه‌های جدید هویت زن و نحوه بازتعریف هویت در این گفتمان را آشکار کند.

۴-۱. انفعال، اطاعت و تسلیم

چنانکه گفته شد یکی از نتایج معرفت‌بنیادین عدم برابری زن با مرد و به تبع آن فرودستی زنان، به صورت انفعال، اطاعت و تسلیم در برابر مرد، تجلی عملی و رفتاری یافته است. این مؤلفه یکی از قدیمی‌ترین و تثبیت‌شده‌ترین مؤلفه‌های هویت زنانه است؛ که از دیرباز و در غالب فرهنگ‌ها رایج بوده است. از آنجا که در گفتمان پدرسالار، خون، اصالت و قدرت از طریق مرد منتقل می‌شود و مالکیت فرزندان نیز از مرد است، زن در این گفتمان حتی در نقش و موقعیت مادر بهره‌چندانی از قدرت ندارد. در شازده احتجاب انفعال زنانه در شخصیت‌های زن به اشکال مختلف دیده می‌شود. این انفعال در ترسیم چهره زن در جایگاه مادر به شیوه‌ای هژمونیک با رنگ و بوی مظلومیت، در هاله‌ای از تقدس پوشانده می‌شود و به عنوان ویژگی‌ای مثبت القا می‌شود. چنان که مادر شازده، غالباً با چهره‌ای مظلوم و گریان به تصویر کشیده می‌شود. «شازده احتجاب می‌دانست که حالا مادرش گریه می‌کند و دید که مادر بلند شد و رفت توی قاب عکسش نشست و اشکش را پاک کرد دور عکس مادر سفید سفید بود» (گلشیری، ۱۳۸۴: ۳۸). تأکید بر سفیدی دور قاب عکس مادر، تداعی‌کننده هاله‌ای از پاکی و معصومیت است که مادر شازده را در بر گرفته است.

زن در نقش همسر نیز به واسطه نداشتن ارتباط نسبی با شوهر، در مقایسه با خواهران و حتی دختران همسر خود در جایگاه پایین‌تری قرار می‌گیرد. تفاوت جایگاه این دو گروه زن به اشکال مختلفی در داستان دیده می‌شود. از جمله در مراسم خاکسپاری پدر بزرگ «عمه‌ها توی کالسکه عقبی بودند. مادر توی کالسکه عقب‌تری بود» (همان: ۴۰). ترتیب کالسکه‌ها، به شکلی نمادین بیانگر جایگاه اشخاص در سلسله مراتب قدرت است. همچنین پیروز بودن همیشگی عمه‌ها در جنگ قدرتی که غالباً میان آنان و همسران شازده رخ می‌دهد، بیانگر غلبه هنجارهای پدرسالارانه است. «مادر بزرگ گفت: شازده‌جان، پسرت دیگر بزرگ شده، خودش می‌داند چه کار کند.

عمه‌بزرگ گفت: «فروغ سلطان بهتر است شما ... عمه‌کوچک گفت: حرف نزنید» (همان: ۳۸). علاوه بر موضع بالادستی عمه‌ها در این گفتگو، نکته قابل توجه دیگر، کاربرد واژه پسررت به جای پسر یا پسرمان از سوی مادر بزرگ است که بیانگر نسبت دادن مالکیت فرزند به پدر است. جلوه دیگر انفعال زنانه، استنکاف و تسلیم بی‌چون و چرای زن در مقابل شوهر است. اساساً در گفتمان مردسالارانه «زن ایده‌آل کاملاً ابله و مطیع است؛ پیوسته آماده پذیرفتن مرد است و هرگز چیزی از مرد نمی‌خواهد.» (دوبووار، ۱۳۸۲: ۳۲۴/۱). او همچون ماده‌ای بی‌شکل و انعطاف‌پذیر است، که اجازه می‌دهد مرد شکل دلخواه خود را به او بدهد. در داستان شازده احتجاج تلاش شازده، برای آموختن سواد به فخری و بازی کردن نقش معلم سرخانه او و همچنین کوشش برای ساختن فخرالنسای جدید از او، به شکل معنادار، میل مرد را به تربیت و شکل‌دهی زن، آشکار می‌کند. این فخرالنسای جدید البته بناست فقط در ظاهر فخرالنسا باشد نه در ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری و نوع اندیشه. چنان‌که در داستان نیز شازده هرچند حاضر می‌شود به فخری خواندن و نوشتن بیاموزد؛ اما ناخودآگاه به شکل معناداری اجازه نمی‌دهد فخری، عینک فخرالنسا را به چشم بزند.

نقطه مقابل انفعال‌پذیری زنانه، تلاش برای کسب قدرت است، که طبعاً برای زن صفتی منفی تلقی می‌شود. قدرت‌طلبی منفی زنانه در داستان، خصوصاً در ترسیم شخصیت عمه‌ها نشان داده می‌شود. عمه‌ها با وقوف بر جایگاه قدرتی که گفتمان پدرسالار به آنان اعطا کرده، تلاش می‌کنند در بازی قدرت، همواره سلطه بر دیگر زنان را حفظ کنند. آنان در زندان بزرگ حرمسرا، نقش جاسوس و خفیه‌نویس پدر بزرگ را بازی می‌کنند و «پرگویی» صفتی که شازده احتجاج بارها به آنان نسبت می‌دهد، لازمه ایفای نقشی این چنینی است. «و باز هم آن دو دیوار سیاه و پرگو برگرد شازده کشیده شد» (گلشیری، ۱۳۸۴: ۳۱).

کاربرد استعاره دیوار سیاه برای عمه‌ها جنبه‌های نامطلوبی از شخصیت زنان قدرت طلب را آشکار می‌کند. دیوار فاصله می‌اندازد و عمه‌ها نیز با خبرچینی دائماً میان دیگران فاصله می‌اندازند. صفت سیاه علاوه بر اشاره به پوشش غالباً سیاه عمه‌ها نمادی است از فضای ظلمت‌آلود و ترسناکی که آنان را دربرمی‌گیرد. «عمه‌ها با همان پیراهن‌های بلند و سیاه و چشم‌های سفید آمدند و نشستند» (همان). در نهایت مجموع این ویژگی‌ها سبب می‌شود که قدرت‌طلبی عمه‌ها شکلی عفریته‌وار به خود بگیرد. «مادر بزرگ سرفه می‌کرد ... اما باز داشت حرف می‌زد: شازده برای من همین یک پسر مانده، آن وقت تو می‌گذاری این عفریته‌ها... عمه‌بزرگ گفت: عفریته، من عفریته‌ام!» (همان: ۳۸). «در واقع اگر زنی نقش‌های جنسیتی پدرسالارانه‌اش را نپذیرد یگانه نقشی که برایش می‌ماند نقش یک عفریته است» (تایسن، ۱۳۹۲: ۱۵۹).

فخرالنسا نیز در این داستان از زنان قدرت طلب محسوب می‌شود؛ اما به عنوان زنی مدرن، قدرت‌طلبی او با قدرت‌طلبی عمه‌ها متفاوت است. منبع قدرت او دانش و آگاهی‌ای است که

معرفت‌های بنیادین قبلی را زیر سوال می‌برد. رفتار او با شازده عکس رفتار منفعل و سلطه‌پذیر زنان دیگر، از جایگاه فعال و دست‌بالایی است. حجم گفتگوهای شازده و فخرالنسا در داستان نسبتاً زیاد است. این حجم بالای توجه راوی بر گفتار و رفتار فخرالنسا و حتی فخری، نشان از تغییری آشکار در روابط زن و مرد و تلاش برای واژگون‌کردن روابط قدرت دارد. همچنین زبانی که فخرالنسا از آن استفاده می‌کند، دارای ویژگی‌های زبان زنانه نیست. زبانی که به تعبیر لیکاف، با داشتن شاخصه‌هایی چون مؤدبانه‌بودن، استفاده از عبارات تردیدآمیز، رک‌نبودن، عدم کاربرد کلمات مستهجن و... از زبان مردان متفاوت است و بیانگر ضعف خودباوری زنان است (لیکاف، ۱۳۹۹: ۱۳۸-۱۴۳). در اکثر گفتگوهای شازده و فخرالنسا شروع‌کننده کلام فخرالنساء است، با جملاتی امری و سؤالی که غالباً تمسخر و تحقیر در آن نهفته است.

فخرالنسا در واقع از ضعف زنانه مطلوب در گفتمان سنتی بی‌بهره است. او باهوش‌تر و داناتر از شازده است و برخلاف معیارهای اجتماعی گفتمان سنتی، ابایی از نشان‌دادن برتری خود بر شازده ندارد. او آن‌چنان بر شازده و احوال او اشراف دارد، که می‌تواند با نگاهی، هوشمندانه آن‌چه را در ذهن شازده می‌گذرد؛ بخواند: «شازده به شانه و کمر و خطوط سیال کمر فخری نگاه کرد. چادر نماز قالب تنش بود. فخرالنسا گفت: فخری هنوز بکر است، می‌خواهید پیشکش حضورتان کنم تا شما هم شروع کنید. هرچند می‌دانم در این مسابقه اجدادی چیزی نمی‌شوید» (گلشیری، ۱۳۸۴: ۴۹).

تیزبینی و هوشمندی فخرالنسا ترسی دائمی همراه با احساس حقارت در شازده ایجاد می‌کند: «مثل این که در مجموع آن خطوط کنار لب‌ها و آن چشم‌ها و حتی چرخش لب‌ها چیزی بود که آدم را می‌ترساند. آدم حس می‌کرد که چقدر کوچک و حقیر است، حالا اگر نوه حضرت والا هم هست، باشد. کاش می‌مردم» (همان: ۹۵).

نکته معنادار دیگر در مورد فخرالنسا عینکی بودن اوست. عینک علاوه بر معنای نمادین روشنفکری، معانی ضمنی دیگری نیز دارد. دیدن بدون دیده شدن و دیدنی فراتر از دیدن‌های ظاهری. نگاهی که پوست و سطح را به راحتی می‌شکافد و به عمق اندیشه و انگیزه‌های فرد راه پیدا می‌کند. از سوی دیگر، چشم‌های پشت عینک را نمی‌توان به خوبی دید و از مکنونات و هیجانات و احساسات فرد به خصوص در لحظه ارزشمند خاص باخبر شد. «پشت آن پیشانی صاف چه می‌گذشت؟ چطور می‌توان به جای آن چشم‌ها نشست و از پشت آن شیشه‌های قطور عینک، به من به فخری به اشیای عتیقه نگاه کرد و به خطوط کتاب‌ها و به آینه‌ای که روز به روز آن دو خط نازک روی پیشانی را عمیق‌تر نشان می‌داد؟» (همان: ۱۰۰). شازده به تقلید از اجداد خود سعی می‌کند رفتاری چون محکومان با فخرالنسا داشته باشد و جاسوسی نیز از جنس خود او یعنی محکومی دیگر که همان فخری است برایش بگمارد؛ اما نهایتاً به این نتیجه می‌رسد که: «با گردآوردن این

جمله‌های نامربوط و گسسته و آن حرکاتی که تنها در لحظه وقوع دارای ارزش است چطور می‌توان به عمق گوشت و پوست و رگ و عصب یک آدم رسید؟ یا کسی را از سر نو ساخت؟» (همان: ۱۰۳).

ریشه هراس شازده از فخرالنسا، در نگرش انتقادی این زن نهفته است؛ چرا که فخرالنسا با تحلیل و واسازی گفتمان سنتی، ساختگی بودن مؤلفه‌های تثبیت‌شده هویت شازدگی و مردانگی را در گفتمان ارباب‌رعیتی و مردسالارانه آشکار می‌کند؛ از جمله: اصالت، برتری و جایگاه سلسله‌مراتبی. او اصالت شازده را با طرح سؤالی کنایی به چالش می‌کشد. «گفت اصلاً به تو یکی نمی‌آید، شازده! نکند قمرالدوله با باغبان باشی... هان؟! آخر حتی یک ذره از آن جبروت اجدادی در تو نیست!» (همان: ۱۴). نیز با پیش‌چشم‌نهادن انواع بیماری‌های حقارت‌بار و مزمن اسلافشان، با اصطلاحاتی سخره‌آمیز برتری جسمی آنان را زیر سؤال می‌برد. «این خودش مشکلی است که چرا این نیاکان همه‌اش به فکر مزاج مبارک، سردل مبارک، بواسیر مبارک هستند...» (همان: ۴۵). عجز پدربزرگ در کنترل حرمسرایش را با کاربرد استعاری ناتوانی در سوارشدن بر اسب‌های پیشکشی و در نتیجه آن خیانت مکرر زنان عقدی و صبیغه‌ای او بر ملا می‌کند. «شب چون خسته بود و نمی‌توانست اسب‌های پیشکشی را سوار شود، اسب‌ها چموش می‌شدند و لگد می‌پراندند.» (همان: ۵۰). قدرت عقلی اسلاف خود را با بیان داستان‌هایی از رفتارهای دیوانه‌وار و سبکسرانه از جمله شیوه تنبیه کودکی کفتر باز که منجر به قتل ناخواسته او می‌شود؛ زیر سؤال می‌برد (همان: ۸۱-۸۲).

گفتمان مسلط برای شازده از اجدادش، قهرمانانی اسطوره‌ای با قدرت‌های خدشه‌ناپذیر ساخته بود؛ اما فخرالنسا قهرمان‌های او را از جایگاه والایشان پایین می‌کشد و به آدم‌هایی بدبخت، دیوانه و حقیر تبدیل می‌کند، که پشت کارهایشان، هیچ دلیل منطقی وجود ندارد. حتی آدمکشی‌شان از سر تفریح و بیکاری است. «اگر خواستی بکشی دلیل نمی‌خواهد... از اجداد و الاتبار یاد بگیر. وقتی شکار پیدا نمی‌کردند آدم می‌زدند، بچه‌ها را حتی.» (همان: ۱۰۰).

گرچه شازده برای فخرالنسا چون کتابی گشوده است و هیچ نکته مبهم و رازآلودی ندارد؛ فخرالنسا در سراسر داستان، برای شازده کاملاً ناشناخته باقی می‌ماند. هاله‌ای از ابهام که در عبارات بود و نبود بارها تکرار می‌شود، فخرالنسا را فراگرفته. «دست‌ها که پشت آن پیراهن تور سفید بود و نبود.» (همان: ۱۰) و یا «چشم‌هایش پیدا نبود هیچ وقت درست پیدا نبود.» (همان: ۱۱).

در واقع تغییرات گفتمانی آن‌چنان سریع اتفاق افتاده، که جامعه مردسالار سنتی قادر به درک و هضم آن نیست. خصوصاً برای کسی مثل شازده که سال‌های سال، اجداد او در رأس ساختاری هرمی با سلسله‌مراتب مشخص، قدرت رانده‌اند؛ نظامی که جایگاه روشن و کاملاً طبیعی و بدیهی به هرکس می‌داد. لذا این زن جدید و ویژگی‌هایش برای او قابل درک نیست. سردرگمی شازده در تعریف هویت خود و هویت فخرالنسا، ناشی از همین درهم‌آمیزی گفتمان‌های مختلف است. او تلاش می‌کند با کندوکاو در تاریخ اجداد خود و در گذشته خود و فخرالنسا، دلیل این توفان ناگهانی تغییر را دریابد و به شناخت تازه‌ای از خود و فخرالنسا برسد.

الزام دیگر شازده برای شناخت فخرالنسا، تسلط بر اوست. شازده ناچار است، فخرالنسا را بشناسد، تا بتواند بر او دست یابد. برای همین در زمان حیات فخرالنسا تلاش می‌کند با حبس کردن او در خانه و گماشتن فخری به عنوان جاسوس و خفیه‌نویس تمام حرکات و سکناتش را تحت کنترل داشته‌باشد، شاید بتواند به معنای آن‌ها پی ببرد و بعد از مرگ فخرالنسا نیز تلاش می‌کند از روی عکس‌های دوران کودکی فخرالنساء و با یادآوری و مرور خاطراتش، او را بازسازی کند؛ اما نه او موفق به شناخت فخرالنسا می‌شود؛ نه فخری که به اجبار، نقش جاسوس و خفیه‌نویس شازده را بازی می‌کند. ناتوانی شازده در شناخت و در نتیجه اشراف بر فخرالنسا، بر احساس حقارت او می‌افزاید و منجر به نفرت از فخرالنسا و در واقع نفرت از این هویت ناشناخته و جدید زنانه می‌شود و از آن جا که در گفتمان مردسالار هرگونه اظهار وجود زن، طغیانی علیه قدرت مرد تلقی می‌شود؛ فخرالنسا از دید مؤلفه‌های هویتی زن، در گفتمان همچنان مسلط سنتی، زنی طغیانگر محسوب می‌شود.

قدرت‌طلبی زنانه و اظهار وجود از هر نوع آن در این گفتمان مذموم و ناپسند است و محکوم. چه این اظهار وجود در غرایز جسمانی باشد؛ مثل همسر پدربزرگ، منیره‌خاتون، و چه در اظهار دانش و آگاهی؛ مثل فخرالنسا و چه صرف قدرت‌طلبی؛ مثل عمه‌ها. در هر حال مناسبات قدرت مبتنی بر گفتمان مردسالارانه، آن را مجازات می‌کند. چنان که در داستان، منیره‌خاتون داغ می‌شود. حتی عمه‌ها بعد از مرگ مجازات می‌شوند و چشم‌هایشان در قاب عکس با قلم‌تراش خارج شده است و فخرالنسا نیز که برتر از همه این زنان است، به شکلی فجیع‌تر شکنجه روحی و جسمی می‌شود. هدف از نابودکردن این دسته از زنان، «حفظ اقتدار مردانه و خود مردانگی است، که حدود آن را مالکیت و سلسله مراتب‌ها تعیین می‌کند. مسائل اجتماعی و جنسیتی سنگ‌های یکدیگر را به طور متقابل محافظت می‌کنند» (لایت، ۱۳۸۵: ۱۸۱).

زن در گفتمان سنتی چند نقش بیشتر ندارد: زن مداخلة‌گر و خبیث از نوع عمه‌ها، زن ستم‌دیده و مطیع از نوع مادر و فخری، زن هوس‌باز از نوع منیره‌خاتون. لذا زن جدید از جنس فخرالنسا که هویت خود را در مادری و همسری تعریف نمی‌کند برای شازده احتجاج درک‌شدنی نیست. هم او را تحسین می‌کند و هم از او می‌ترسد. در واقع گفتمان مدرنیته، هویت جدیدی برای زن تعریف کرده، بی‌آنکه برای مردان نیز هویتی جدید تعریف کند.

۴-۲. نقش ابزاری زن

از دیگر تجلیات اپیستمه عدم برابری زن با مرد، تنزل زن از جایگاه انسانی به شیء و در نتیجه آن، استفاده ابزاری از زن در اشکال گوناگون است. یکی از تجلیات این نقش ابزاری، استفاده از زن برای کسب قدرت از طریق وصلت‌های سیاسی است؛ چنان‌که در شازده احتجاج، پدربزرگ تلاش می‌کند طلاق دختر خود نیره‌خاتون، مادر فخرالنسا، را از معتمد میرزا بگیرد، تا او را به عقد پسر

کوچک وزیر در بیاورد و در واقع جای پایش در مراتب قدرت را محکم کند. «اما وزیر مغضوب می‌شود. پدر بزرگ هم از صرافت این کار می‌افتد» (گلشیری، ۱۳۸۴: ۸۷)؛ اما آنچه بیش از همه با هویت زن در این گفتمان پیوند خورده، نقش ابزاری زن برای ارضای شهوت و فراتر از آن ارضای شهوت قدرت است. در شازده احتجاج جز اشاره‌های کوتاه به مادر و مادر بزرگ، غالب صحنه‌هایی که به زنان پرداخته می‌شود؛ بیانگر نگاه تماماً جنسیت‌زده و شهوانی است. از دید شازده، زن به عنوان نقشی جنسیتی در رابطه جنسی قابل تعریف است و نه چیزی فراتر از آن. نگاه غیر انسانی و ابزارگونه به زن در داستان شازده احتجاج همچنین در استعاره‌های مختلف و مفاهیم جایگزین نمود یافته است؛ یکی از این استعاره‌های پرکاربرد، واژه «اسب» است، که حتی خود زنان نیز در داستان از این استعاره استفاده می‌کنند. «منیره خاتون گفت: نمی‌خواهی سوار اسب لخت بشی؟ هان؟» (همان: ۵۵).

فخرالنسا نیز در توصیف رابطه خود با شازده، از تعبیر مربوط به همین استعاره استفاده می‌کند: «این جور اسب‌ها به درد مسابقه نمی‌خورند، اسب پیشکشی بهتر سواری می‌دهد.» (همان: ۵۰). در نتیجه کاربرد این استعاره، مفاهیم بسیاری که مربوط به این حوزه معنایی است، به حوزه اندیشگانی رابطه زن و مرد راه یافته است؛ از جمله سواری گرفتن و بازی کردن، اسب لخت، اسب پیشکشی، چموش شدن، لگدانداختن و... «پدر بزرگ آرام پرسید: دیگر با کی بازی می‌کردی خسروخان؟ غیر از منیره خاتون سوار کدام اسب لخت شده‌ای، هان؟» (همان: ۹۵). در این عبارت از رابطه منیره خاتون و شازده به بازی کردن که معنای ضمنی تحقیرآمیز بازیچه بودن زن را در بردارد؛ تعبیر شده، همچنین استفاده از صفت «لخت»، نمونه‌ای از کاربردهای ایهام‌دار با دلالت‌های گوناگون در سطوح مختلف کلام است. «لخت» در مورد اسب به معنای بی‌زین و در معنای کنایی رام‌نشده نیز به کار می‌رود و طبعاً همان‌طور که برای مشخص شدن مالکیت اسب، بر آن داغ می‌گذارند؛ بر زنان رام نشده نیز می‌توان داغ گذاشت. شیوه‌ای که برای مجازات منیره خاتون استفاده می‌شود. «صدای جیغش تا توی باغ می‌آمد، باور کن، حتی تا توی درخت‌ها و دم در حتماً داغش می‌کردند.» (همان: ۵۷).

از آنجا که زن، همچون حیوان یا شیء به مرد تعلق دارد، «طبیعی است که مرد بتواند به قدری که دلش می‌خواهد زن داشته باشد.» (دوبووار، ۱۳۸۲: ۱۳۹/۱). در جامعه پدرسالار تناقضی آشکار در قوانین اجتماعی در تعریف هوس بازی برای زن و مرد و در نتیجه، نوع برخورد با آن دیده می‌شود. هوسبازی برای مردان خصوصاً از طبقات بالا ویژگی ناپسندی شمرده نمی‌شود. در واقع عوامل محدود کننده آن فقط مسایل اقتصادی می‌تواند باشد؛ اما در مورد زنان این مسأله، کاملاً جنبه اخلاقی پیدا می‌کند. لذا زنی که مرتکب رفتار غیر اخلاقی شود به بدترین شکل ممکن مجازات می‌شود.

در شازده احتجاب نیز این تفاوت فاحش در نوع برخورد با زنان و مردان هوسباز دیده می‌شود. «شازده گفت: جد کبیر صد تا زن صیغه و عقدی داشت، صد تا و باز شبی یکی، فکرش را بکن، فخرالنسا! و باز از سر مطربه‌ها هم نمی‌گذشت» (همان: ۶۶). اما در مقابل، منیره‌خاتون به خاطر هوسبازی به طرز وحشتناکی مجازات می‌شود. «شازده گفت می‌دانی فخرالنسا، پدر بزرگ دستور فرموده بود آهن سرخ کرده گذاشته بودند روی...» (همان: ۶۷). در همین فضا است که پدر بزرگ صرفاً بر اساس سؤزن، مادر خود را به قتل می‌رساند. «یکی از شیشه‌های رنگی را شکستم و با چند گلوله راحتش کردم» (همان: ۲۱).

گفتمان مردسالارانه گرچه زن را به شیء و ابزاری جنسی فرو می‌کاهد، اما در عین حال همچنان از زن انتظار دارد که در رابطه، نقشی فعال ایفا کند. رابطه نباید مانند رابطه فخرالنسا منفعل و سرد، همچون وظیفه‌ای از سر اکراه و بی‌میلی باشد؛ بلکه باید چیزی از جنس اسب‌سواری یا مسخره‌بازی باشد. شبیه رابطه پدر بزرگ و زنان حرمسرا «جد کبیر، حتماً، می‌خندیده و خاطر انورش را انبساطی... و زن‌ها و کنیزها که می‌ریختند... توده گوشت زنده و سفید تکان می‌خورده، می‌خندیده...» (همان: ۱۶).

کاربرد استعاری «گوشت گرم و زنده» به جای زنان، دلالت معنایی بر نگاه شیء‌گرایانه و کارکرد صرفاً جنسی آنان برای شازده دارد. و کاربرد واژه «توده» این نگاه غیر انسانی را تقویت می‌کند. زنان در این صحنه توده‌ای هستند که نه تنها چهره واضح و مشخصی ندارند؛ بلکه همچنین فاقد هویت انسانی هستند. زنانی مثل منیره‌خاتون و فخری، که شازده به طور ناخودآگاه غالباً از آنان، با صفات گرم و زنده یاد می‌کند. «و گذاشت تا منیره‌خاتون با تمامی آن گوشت گرم و زنده‌اش باز زنده شود» (همان: ۵۳).

مقاومت فخرالنسا در مقابل این روابط قدرت که زن را به ابزاری برای ارضای شهوت جنسی فرو می‌کاهد، به شکل سردی رابطه او با شازده تجلی پیدا می‌کند. «می‌گفت: «خوش ندارم شازده. فقط پهلویش دراز می‌کشیدم...»» (همان: ۱۱۴).

بهره‌گرفتن از زن به لذت جنسی محدود نمی‌شود. «مرد در عمل جنسی فقط به دنبال لذت ذهنی و زودگذر نمی‌گردد؛ بلکه می‌خواهد فتح کند، به دست بیاورد، تصاحب کند. داشتن زن، به معنای مغلوب کردن اوست» (دوبووار، ۱۳۸۲: ۲۵۵/۱)؛ بنابراین مهم‌تر از نقش ابزاری زن در کسب لذت، نقشی تلفیقی است، که از نمایش قدرت و رابطه جنسی ایجاد می‌شود؛ یعنی لذت‌بردن از قدرت، به شکلی نمادین در رابطه جنسی. رابطه که در این داستان از آن به «سواری‌گرفتن» تعبیر شده و نمایش قدرت که «خون‌ریختن» و «شکارکردن» به عنوان نمادهای آن به کار رفته، به اعتقاد فخرالنسا، همانند دو کفه ترازو هستند. بالارفتن وزن یک کفه، مساوی است با پایین آمدن وزن کفه دیگر و در نتیجه عدم تعادل و از دست دادن قدرت. «هر روز فقط باید یکی دو تا را سر برید، دو یا سه تا مرال و تکه زد تا بشود شب اسب‌های پیشکشی را سوار شد و یا برعکس. اما نباید به یکی از

اینها چسبید، به یکیش عادت کرد. پدربزرگ عادت کرد، آن هم به دیدن خون.» (گلشیری، ۱۳۸۴: ۵۰). به زعم فخرالنسا این خطا که از پدربزرگ سر می‌زند، موجب می‌شود او هر دو دست را مفت بپازد.

اشتباهش در همین بود یا باید هر دو تا را برد، یا هیچ‌کدام را. اگر یکی را سر بریدی حتماً باید دخترش را... صیغه کنی تا غائله بخوابد. آن وقت با دختری که گریه می‌کند، لباس سیاه هم پوشیده و نمی‌خواهد، یا فرار می‌کند و حتی می‌خواهد بزک صورتش را پاک کند و موهایش را پریشان می‌کند بهتر می‌شود طرف شد. می‌بینید مسئله به همین سادگی است. برای اینکه همین دختر در عین حال می‌ترسد که آدم داد بزند: «میرغضب!» و یا برادرش را، که تازگی‌ها غلام خلوت شده است، به چوب و فلک ببندند (همان: ۵۱).

این صحنه که فخرالنسا آن را آیین‌وار با جزئیات بیان می‌کند، به زیبایی، بیانگر میل مردان داستان به تبدیل کردن رابطه جنسی به جنگ قدرتی است، که پیشاپیش در آن غالب شده، حال تسلط بر جسم دختر فرد مغلوب، لذت پیروزی و غلبه را به شکلی نمادین، مجسم، زنده و مکرر می‌کند. همچنین نشان‌دهنده چگونگی رخنه کردن مناسبات قدرت در تار و پود زندگی افراد است. قدرتی که در نهانی‌ترین و خصوصی‌ترین بخش زندگی نیز خودنمایی می‌کند و با استفاده از ترفندهای گوناگون، بر اعمال افراد تاثیر می‌گذارد. در صحنه وصف‌شده، مناسبات قدرت به شیوه‌ای پارادوکس‌وار از سویی اختیار و اراده فرد را می‌گیرد، و از سوی دیگر مسئولیت و عواقب اطاعت نکردن از قدرت را، به گردن خود فرد می‌اندازد.

در صحنه مرگ فخرالنسا نیز اتفاقی مشابه برای فخری روی می‌دهد. زیرا او نیز دختری است از پایگاه قدرت بی‌بهره و به تعبیر فخرالنسا، اسب پیشکشی است، که بهتر می‌شود با او طرف شد. شازده که در طول زندگی زناشویی نتوانسته رابطه‌ای قدرتمند و از موضع بالا با فخرالنسا داشته باشد، می‌کوشد در کنار جسد او، فخرالنسای دیگری بسازد؛ فخرالنسایی که روح و جسمش هیچ نکته رازآلود و دست‌نیافتنی نداشته باشد و بتوان لذت پیروزی و قدرت را در هم آغوشی با او چشید. «بازویم را گرفت و بلندم کرد، سر یا. دست‌هایم را چسبید و کشید و زد، با پنج انگشت، لچک سرم را باز کرد. موهایم را چسبید، گفت: نگاه کن فخرالنسا! فخری مرد، مرد». همان‌طور موهایم را از پشت سر گرفته بود. خون داشت نشسته می‌کرد. گفتم: «رحم کن شازده»، خانم ... پیراهن تور دستش بود. پیراهن خانم بود. گفت: «بشین.» نشستم و روبروی آینه. توی آینه هنوز فخری بود که گریه می‌کرد. اسباب آرایش خانم روی میز بود» (همان: ۸۳-۸۴).

در این صحنه غیر از شهوت‌طلبی و حتی بیش از آن، قدرت‌طلبی روحی و روانی شازده دیده می‌شود. او عاجزانه تلاش می‌کند به خود و فخرالنسای مرده ثابت کند، می‌تواند فخرالنسایی را که می‌پسندد، شکل دهد؛ فخرالنسایی رام و مطیع که شازده بتواند در عمق چشمان او تصویر خود را بسازد؛ خدایی که همزمان از او می‌ترسند و دوستش دارند. «دستش را گذاشته بود روی

بازوی من، نگاهم می‌کرد. دست چپش را ستون کرده بود. پشت به خانم خوابیده بود. ... گفت: می‌ترسی فخرالنسا؟! ... انگشتش را کشید دور صورتم و روی لب‌ها و بینی‌ام. باز اشک‌ها را پاک کرد. گفت: تو می‌ترسی، هان؟! (همان: ۸۵).

هرچند گفتمان مردسالارانه با وضع قوانین مختلف و تثبیت سلطه و قدرت خود در تمام زمینه‌های مختلف تلاش می‌کند، جایگاه زن را تا حد برده، پایین بیاورد و از او وجودی غیراصلی و جنسی فروتر بسازد، اما همچنان مرد برای شناخت خود و مهم‌تر از آن تأیید خود، به زن به عنوان «دیگری» نیاز دارد. (ر. ک؛ دبووار: ۱۳۸۲: ۲۹۷/۱). آن‌چه مرد می‌خواهد این است، که از زن، برده و در عین حال همسری عاشق بسازد؛ تا بتواند از منظر نگاه عاشقانه و تحسین‌آمیز انسانی دیگر، خود را به عنوان وجودی کامل و بی‌عیب و نقص بشناسد.

در شازده احتجاب نیز تلاش شازده برای دستیابی به این هدف دیده می‌شود و مهم‌ترین ناکامی او نیز شکست در این زمینه، یعنی تأییدشدن از جانب فخرالنسا است. این سؤال همواره ذهن شازده را درگیر می‌کند که چرا «هیچ وقت نگفت: تو خوبی شازده» (همان: ۱۱۴). عدم تأیید فخرالنسا منجر به احساس خلأ و ناکامی شدید و بیمارگونه‌ای در شازده می‌شود و او را بر آن می‌دارد تا به تلاش‌های متناقض‌نمایی دست بزند. او از سویی می‌کوشد با یادآوری گذشته خود و فخرالنسا به شناختی واقعی از خود برسد و از سوی دیگر، با جا زدن فخری مطیع و رام به عنوان فخرالنسا، ناکامی خود را در دستیابی به تأیید و تحسین فخرالنسای راستین و در اصل، خودانگاره پر از حقارت خویش را، انکار می‌کند.

۳-۴. زیبایی، پوشیدگی و مدرن‌بودن

از دیگر مؤلفه‌های هم‌ارزی هویت زن در گفتمان سنتی، خانه‌نشینی و پوشیدگی است. واژه اخیر چنان با هویت زن عجین شده، که حتی اصطلاحات مربوط به آن، جایگزین واژه زن شده است. کاربرد عباراتی چون اهل حرم، پردگیان و عورات به جای زن، نشانگر اهمیت این مؤلفه در تعریف هویت زن است. طبعاً در این گفتمان، بدبینی نسبت به حضور زن در اجتماع وجود دارد. پرداختن به نقش‌های جنسیتی و وظایف خانگی از دیگر مؤلفه‌های هویتی زن در این گفتمان است. در شازده احتجاب چنان که گفته شد، فخری را می‌توان بازنماینده زن سنتی دانست. چهره‌ای که راوی از او به تصویر می‌کشد، دختری لچک به سر، با اندام پوشیده در چادر نماز گلدار است. مکانی که غالباً در آن حضور دارد، مطبخ است و اموری که به آن اشتغال دارد، رفت و روب و شستشو و پخت و پز است؛ که از مؤلفه‌های هم‌ارزی زن در گفتمان سنتی است.

فخرالنسا مطابق معیارهای عصر، زنی امروزی است. او پوششی بر سر ندارد و غالباً پیراهنی از جنس تور می‌پوشد. حرکات و سکناش با ظرافت و آداب‌دانی توأم است؛ چنان که فخری در توصیف او می‌گوید: «خانم چه خوب غذا می‌خورد. آهسته‌آهسته با انگشت‌های کشیده و

سفیدش قاشق و چنگال را به دست می‌گرفت. از هر غذایی یکم بر می‌داشت. جرعه‌جرعه می‌خورد و لیوان پایه‌بلندش را خالی می‌کرد» (همان: ۷۵). فخری اما بی‌سواد است و از آداب بهره‌ای ندارد. به لحاظ باور و اندیشه‌های مذهبی نیز فخری، به عنوان زنی سنت‌گرا و عقب‌مانده به نمایش گذاشته می‌شود، که به روز محشر و قسمت و تقدیر اعتقاد دارد؛ حال آنکه فخرالنسا زنی روشنفکر است، که این عقاید را خرافه می‌داند. «خانم می‌گفت: من اعتقاد ندارم، این حرف‌ها مال آدم‌های بی‌سروپاست، مال آنهاست که باید صبح تا شب جان بکنند و شب حتی برای خوابیدن جا نداشته باشند.» (همان: ۶۵).

به لحاظ ظاهری نیز تصویری که از فخری ارایه می‌شود، بیانگر آن است که او در مجموع با ملاک و معیارهای زیبایی‌شناسانه گفتمان جدید زیبا محسوب نمی‌شود. هیكلش همچون اطوارش زمخت است و صورتش از ظرافت بهره‌چندانی ندارد. فخرالنسا اما باریک است و بلند، با گردنی کشیده و پوستی سفید و گیسوان بلند و نرم. خطوط صورتش، ظریف و مینیاتوریست، با دهانی کوچک. حتی خنده‌های فخرالنسا با خنده‌های فخری متفاوت است، «فخری نمی‌توانست آن طور بلند و خوش صدا بخندد. اصلاً نتوانست» (همان: ۱۱۵). فخری نه شیوه دلبری را می‌داند و نه بلد است بزک کند. «شازده احتجاب که می‌دانست فخری آن همه دست‌وپاچلفتی است ... داد زد این همه سرخاب روی لب‌های چاقت نمال! تو باید یاد بگیری که مثل فخرالنسا خودت را بزک کنی.» (همان: ۳۵).

در توصیفات داستان از زنان، دو نکته قابل تأمل است؛ یکی رسوخ ملاک و معیارهای زیبایی‌شناختی گفتمان جدید در دیدگاه و ارزیابی زیبایی‌شناسانه مرد سنتی و دیگر توصیف بی‌سابقه اندام زن؛ آن هم نه با زبانی استعاری، آن‌گونه که در ادبیات کلاسیک دیده می‌شد؛ بلکه به شکلی واقعی، زنده و قابل تجسم. «شازده نگاه کرد به خطوط نازک و مینیاتوری صورت فخرالنسا... و به انحناى خط چانه و به تراش کشیده و سفید گردن... اما وقتی خواست منحنی پستان‌ها را که لای چین‌های سینه گم می‌شد دنبال کند، فخرالنسا گفت: «بفرمایید! دیر نمی‌شود!» (همان: ۴۳-۴۴).

گرچه فخرالنسا در جایگاه زنی مدرن و روشنفکر، دارای بصیرت و بینشی انتقادی است، اما عملاً دانش او برای خود و دیگر زنان داستان، سودی ندارد و منجر به تغییر وضعیت زنان در جامعه و حتی محیط خانه خود نمی‌شود. او دست به اقدامی نمی‌زند. گویی وضعیت خود و فخری را چون سرنوشتی محتمل پذیرفته. لذا همه چیز را با حالتی ریشخندآمیز، بردبارانه تحمل می‌کند. به نظر می‌رسد ریشه این مسأله در تعریف خاصی از دانش برای زنان و هدف آن است، که گفتمان سنتی در چالش با گفتمان مدرن ارایه می‌داد. در این گفتمان، دانش و آگاهی زن همانند ظاهر و اندام او، جنبه ابزاری دارد و صرفاً در صورتی مطلوب قلمداد می‌شود، که موجب خدمت مطلوب‌تر

به مرد شود؛ چرا که «زیبایی زن، جاذبه‌اش، هوشش، ظرافتش، نشانه‌های خارجی دارایی شوهر هستند» (دوبووار، ۱۳۸۲: ۲۸۸/۱).

در واقع گفتمان مردسالارانه هر چند ظاهراً عناصری از جمله علم‌گرایی و عقل‌گرایی را از گفتمان مدرن جذب کرده؛ اما عملاً این دال‌های سیال را با تعاریف جدیدی پر کرده و به عنوان ابزاری مدرن به خدمت خود گرفته تا «زن را در انجام نقش‌ها و وظایف مرسومش یاری رساند و در پی بهینه‌سازی زن ایدئال سنتی باشد» (ترابی، ۱۳۹۵: ۷۳).

در گفتمان سنتی دانشی که منجر به بینش انتقادی شود و بتواند علیه گفتمان مردسالارانه به کار گرفته شود، نه تنها مطلوب نیست؛ بلکه چهره‌ای ترسناک به خود می‌گیرد. از این رو برتری زن در زمینه هوش می‌تواند به خصیصه‌ای ناپسند از جنس حيله‌گری و گستاخی تعبیر شود. انتظاری که از زن باهوش مطلوب می‌رود، آن است که توانایی خود را برای خدمت بیشتر به همسر به کار بگیرد و یا آن را فروتانه پنهان کند. زنی که این گونه عمل نمی‌کند، زن مطلوب و پسندیده‌ای محسوب نمی‌شود.

بازتاب چالش گفتمان سنتی و مدرن در فرم داستان نیز تجلی یافته، که خود بررسی مستقلی می‌طلبد؛ از جمله جلد کتاب تصویر مردی را نشان می‌دهد که دو زن با ظاهرهای متفاوت پشت سر او هستند. این تصویر علاوه بر آشکار کردن ساختار چندمسطری در گفتمان مردسالار، بر حضور همزمان گفتمان سنتی و مدرن نیز دلالت می‌کند. جلوه دیگر این چالش را می‌توان در زاویه دید داستان بررسی کرد که تمایل گفتمان مردسالار برای کنترل بر همه چیز به صورت غالب شدن نگاه شازده بر کل روایت تجلی یافته است. راوی چنان که گلشیری بیان کرده، یک نفر است؛ آن هم قهرمان مذکر داستان، شازده احتجاب، که همه چیز از نگاه و دید او روایت می‌شود. حتی زمانی که ظاهراً فخری راوی داستان است، باز هم در واقع، احساسات و گفتار او از منظر نگاه شازده، به خواننده ارائه می‌شود. این ساختار یعنی حضور زن از دریچه ذهن مرد و بازتولید شخصیت زن، از دید راوی مذکر، خود بیانگر مناسبات قدرت مردسالارانه در روابط زناشویی و اجتماعی است، که در فرم داستان انعکاس یافته است. البته با ذکر این نکته که هرچند اقتدارگرایی مردانه، در غالب شدن نگاه و صدای شازده بر کل داستان تجلی یافته، ولی به واسطه شنیده شدن صدای زنان، از خلال جریان سیال ذهن شازده، رمان حالت چندآوایی یافته و حتی می‌توان گفت صدای زنان در این داستان بی آن که خود حرفی بزنند، بلندتر از صدای شازده شنیده می‌شود. زمان نیز در این روایت، پرش‌های دایمی میان گذشته و حال دارد و به شیوه‌ای نمادین، بیانگر حیرانی و سرگردانی راوی، میان باورها و شیوه‌های سنتی و نگرش‌های نوین است.

۵. نتیجه

در شازده احتجاج، با توجه به زمینه تاریخی شکل‌گیری آن، حضور و نزاع دو گفتمان سنت و مدرنیته در تعریف هویت زن دیده می‌شود. گفتمان سنتی تلاش می‌کند برخی از مؤلفه‌های هویت زن در گفتمان مدرن را حذف و برخی دیگر را به نحوی بازتعریف کند، که همچنان به برتری و سلطه مرد بر زن منجر شود. در این داستان اکثر زنان، بازنماینده نقش‌های زنانه در گفتمان سنتی هستند؛ به جز فخرالنسا، همسر شازده، که بازنماینده زن در گفتمان مدرن است. شازده به عنوان نماینده گفتمان مردسالار نمی‌تواند برخی از مؤلفه‌های چالش‌برانگیز و مدرن زن را بپذیرد. خصوصاً مؤلفه‌هایی که قدرت و سلطه مرد را محدود کند؛ از جمله: برابری زن و مرد و دانشی که منجر به آزادی واقعی، قدرت و ایفای نقشی فعال شود؛ لذا سعی می‌کند با تلفیق بخشی از مؤلفه‌های زن سنتی با مؤلفه‌های زن مدرن، در وجود فخری، زن جدیدی خلق کند، با هویتی چهل‌تکه. زنی زیبا و بزرگ‌کرده باسواد و آداب‌دان؛ که البته تمام این سجایا را در خدمت مرد و برای ایفای نقش‌های سنتی به کار گیرد. این تلاش در نهایت به مرگ نمادین شازده و فخرالنسا منجر می‌شود. بازتاب جدال میان گفتمان سنتی و مدرن در بازتعریف هویت زنانه، در فرم داستان نیز قابل بررسی است؛ برای مثال هرچند تلاش گفتمان مردسالار برای کنترل بر همه چیز، به صورت غالب شدن نگاه و دید شازده بر کل داستان تجلی یافته، ولی به واسطه شنیده شدن مداوم صدای زنان از خلال ذهن شازده، رمان حالت چندآوایی یافته است. نیز زمان‌پریشی داستان و تردد میان وقایع گذشته و حال، بیانگر سرگردانی راوی مابین گفتمان‌های گذشته و حال است. واکاوی بیشتر در این زمینه به پژوهشگران علاقه‌مند پیشنهاد می‌شود.

منابع

- آفاگل‌زاده، فردوس (۱۳۹۰)، تحلیل گفتمان انتقادی، ج ۲، تهران، علمی و فرهنگی.
- پرستش، شهرام و فائزه ساسانی‌خواه (۱۳۸۹)، «بازنمایی جنسیت در گفتمان رمان (۱۳۷۵ تا ۱۳۸۴)»، زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان)، ش ۱، پیاپی ۴، ۵۵-۷۴.
- تایسن، لوئیس (۱۳۹۲)، نظریه‌های نقد ادبی معاصر، ترجمه مازیار حسین‌زاده و فاطمه حسینی، ویرایش حسین پاینده، تهران، نگاه امروز و حکایت قلم نوین.
- ترابی‌فارسانی، سهیلا (۱۳۹۵)، «زن و تحول گفتمان از خلال نشریه‌های زنان (از مشروطه تا پهلوی)»، تاریخ اسلام و ایران، ش ۲۶، پیاپی ۳۰، ۶۹-۹۲.
- دریغوس، هیوبرت و پل رابینو (۱۳۹۴)، میشل فوکو فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشیریه، ج ۱، تهران، نی.
- دوبووار، سیمون (۱۳۸۲)، جنس دوم، ترجمه قاسم صنعوی، ج ۱، چ ۵، تهران، توس.
- سلطانی، سیدعلی اصغر (۱۳۸۴)، گفتمان قدرت و زبان (سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران)، تهران، نی.
- صابرپور، زینب (۱۳۹۲)، «بازنمایی جنسیت در رمان رازهای سرزمین من»، نقد ادبی، ش ۶، پیاپی ۲۳، ۸۳-۱۰۴.

- _____ (۱۳۹۴)، «پیوندهای گفتمانی و تصویر زنان در باغ بلور»، ادبیات پارسی معاصر، ش ۵، ۶۲-۴۳.
- _____ و محمدعلی غلامی‌نژاد (۱۳۸۸)، «روابط قدرت در رمان شازده احتجاب»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ش ۱۲، ۹۹-۱۲۴.
- ضمیران، محمد (۱۳۹۳)، دانش و قدرت، چ ۷، تهران، هرمس.
- فوکو، میشل (۱۳۹۵)، مراقبت و تنبیه، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، چ ۱۳، تهران، نی.
- قوام، سید عبدالعلی و مشکات اسدی (۱۳۹۳)، «بررسی تطبیقی جایگاه زن در گفتمان‌های مختلف تاریخ معاصر ایران»، مطالعات میان فرهنگی، ش ۹، ۲۳-۳۹.
- کوثری، مسعود و امیرعلی تفرشی (۱۳۹۶)، «هویت زنانه در گفتمان پهلوی دوم»، تحقیقات فرهنگی ایران، ش ۱۰، پیاپی ۳۷، ۱۴۵-۱۷۵.
- گلشیری، هوشنگ (۱۳۸۴)، شازده احتجاب، چ ۱۴، تهران، نیلوفر.
- لیکاف، رابین تالمک (۱۳۹۹)، زبان و جایگاه زن، ترجمه مریم خدادادی و اسماعیل یاسرپور، تهران، نگاه.
- نجفیان، آزاده و همکاران (۱۳۹۸)، «تحلیل انتقادی گفتمان‌های قدرت و جنسیت در آثار نویسندگان زن دهه هشتاد (ارسطویی، پیرزاد، وفی)»، زن و جامعه (جامعه‌شناسی زنان)، ۱۰، ش ۲ (مسلسل ۳۸)، ۱۴۹-۱۶۷.
- لایت، آلیسون. (۱۳۸۵)، «بازگشت به ماندولی»، ترجمه مرصده صالحپور، زن و ادبیات سلسله پژوهش‌های نظری درباره مسائل زنان. (گزینش و ترجمه منیژه نجم‌عراقی و همکاران)، چ ۲، تهران، چشمه. ۱۶۵-۱۹۹.
- یورگنسن، ماریان و لوتیز فیلیپس (۱۳۹۵)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، چ ۶، تهران، نی.
- یوسفی‌فر، شهرام و شهناز جنگجو (۱۳۹۸)، «مسئله زن و زنانگی در روزنامه اطلاعات در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش)»، پژوهش‌نامه زنان، ۱۰، ش ۲۸، ۲۳۱-۲۵۴.

References

- De Beauvoir, S. (2009). *The Second Sex* (8th ed., Vol. I). (G. Sanavi, Trans.) Tehran: Toos Publications. (In Persian)
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (2015). *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics* (10th ed.). (H. Bashiriye, Trans.) Tehran: Ney Publications. (In Persian)
- Foucault, M. (2016). *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (13th ed.). (N. Sarkhosh, & J. Afshin, Trans.) Tehran: Ney Publications. (In Persian)
- Ghavam, Seyed Abdolali; Asadi, Meshkat. (2014). (In Persian)
A Comparative Analysis of Women Place in Different Discourses of Iran Contemporary History. *Journal of Intercultural Studies*, 9-39. (In Persian)
- Golshiri, H. (2005). *Shazdeh Ehtejab* (14th ed.). Tehran: Niloofar Publications. (In Persian)
- Jorgensen, Marianne; Phillips, Louise. (2016). *Discourse Analysis as Theory and Method* (sixth ed.). (H. Jallili, Trans.) Tehran: Ney Publications. (In Persian)
- Kousari, Masoud, Tafreshi, Amirali. (2017). *Women Identity in the Second Pahlavi Regime; A Case Study of Zan-E Rooz Magazine and The Shah's Speeches about Women*. *Journal of Iranian Cultural Research*, 145-175. (In Persian)
- Lakoff, R. T. (2020). *Language and Woman's Place*. (M. Khodadadi, & E. Yaserpour, Trans.) Tehran: Negah Publications Institute. (In Persian)
- Light, Alison. (2006). *Return to Manderley*. Translated by Mercedah Salehpour. *Woman and Literature, A Series of Theoretical Studies on Women's Issues* Selection and translation by NajmAraghi, M., & Mousavi, M. S: (2nd ed.). Tehran: Cheshme. 165-199. [In Persian]
- Najafian, Azadeh; Hessampour, Saeed; Pourgiv, Farideh. (2019). A critical analysis of power and gender discourses in the short stories of Iranian women writers

- from 2000 to 2010 (Arstoie, Pirzad, Vafi). *Journal of Woman & Society*, 10(2), 149-167. (In Persian)
- Parastesh, Shahram; Sasanikhah, Faezeh. (2010, Summer). The Representation of Gender in Novel Discourse (1996-2005). *Woman in Culture & Art*, 2(4), 55-74. (In Persian)
- Saberpour, Z. (2013). Gender Representation in Raz'have Sarzamine Man. *Literary Criticism*, 6(23), 83-104. (In Persian)
- Saberpour, Z. (2015, Winter and Spring). Discoursal Ties and the Picture of Women in the Glass Garden. *Contemporary Persian Literature*, 5(1), 43-62. [In Persian]
- Saberpour, Zainab; Gholaminejad, Mohammadali. (2009). Power Relations in Shazdeh Ehtejab. *Persian Language and Literature Research*, 99-124. (In Persian)
- Soltani, A. (2007). The discourse of power and language (mechanisms of power flow in the Islamic Republic of Iran). Tehran: Ney. (In Persian)
- Torabi Farsani, S. (2016, Spring). Women and Discourse Change Through Women Newspapers (From The Constitutional Movement Upto Pahlavi Era). *Journal of History of Islam and Iran*, 69-92. (In Persian)
- Tyson, L. (2013). *Critical theory today: a user-friendly guide*. (H. Payande, Ed., M. Hosseinzade, & F. Hosseini, Trans.) Tehran: Negahe Emrooz: Hekayate Ghalame Novin. (In Persian)
- yosefi far, S., jangjo, S. (2019). *Women Studies*, 10(28), 231-254. doi: 10.30465/ws.2019.4367. (In Persian)
- Zamiran, M. (2014). *Knowledge and Power* (7th ed.). Tehran: Hermes Publications. (In Persian)